

Tadeusz Płoski

Duszpasterstwo wojskowe w Polsce w świetle stosunków Państwo - Kościół

Studia Warmińskie 37/2, 579-596

2000

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

DUSZPASTERSTWO WOJSKOWE W POLSCE W ŚWIETLE STOSUNKÓW PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ

Tr e ś ć: — I. Tradycje służby duszpasterskiej w Wojsku Polskim. — II. Duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej. — III. Polskie duszpasterstwo wojskowe na frontach II wojny światowej. — IV. Duszpasterstwo wojskowe w okresie PRL. — V. Status prawny duszpasterstwa wojskowego po 1989 roku. — Zusammenfassung.

I. TRADYCJE SŁUŻBY DUSZPASTERSKIEJ W WOJSKU POLSKIM

Duszpasterstwo wojskowe w formie zorganizowanej, ujętej ramami przepisów, pojawiło się w armii polskiej u schyłku XVII wieku. Tradycja pracy kapelańskiej wśród żołnierzy była jednak znacznie starsza¹. Do czasu wprowadzenia instytucji kapelanów stałych, posługi duchowe w obozach wojskowych pełnili kapelani i spowiednicy królów, książąt, hetmanów wyruszających na wyprawy wojenne. Ponadto armii towarzyszyli kapelani obozowi zwani też kaznodziejami obozowymi. Byli to przeważnie zakonnicy traktujący pracę w wojsku jak swego rodzaju misję. Dzięki długoletniej służbie znali psychikę żołnierza, umieli pogodzić zwaśnionych lub płomiennym kazaniem zagrzać do walki. W przededniu bitwy spowiadali wojsko, udzielali Komunii Świętej. Po zwycięstwie odprawiali nabożeństwa dziękczynne, organizowali pogrzeby poległych.

Stałe duszpasterstwo wprowadził do armii polskiej Sejm Warszawski w 1690 roku, ustanawiając 36 etatowych kapelanów; po jednym dla każdego z dwudziestu pułków piechoty i szesnastu pułków dragonów. Oplakany stan finansów Rzeczypospolitej za czasów saskich nie pozwolił na zwiększenie liczby etatów ani na reorganizację służby duszpasterskiej. Powolne reformy wprowadzone przez Czar-toryskich od 1764 roku zmieniły niewiele. W przeddzień Sejmu Czteroletniego w wojsku polskim i litewskim służyło 43 kapelanów. Warto dodać, że pułk kozacki miał duchownego prawosławnego, a pułk tatarski mułłę, pobierających 600 złotych rocznie, to jest tyle samo ile otrzymał kapelan katolicki².

¹ J. Odziemkowski, B. Spychała, Duszpasterstwo wojskowe w drugiej Rzeczypospolitej, Warszawa 1987, s. 5; J. Odziemkowski, S. Frątczak, Polskie duszpasterstwo wojskowe, Warszawa 1996, s. 15–7.

² E. Nowak, Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce 968–1831, Warszawa 1932, s. 64.

W postanowieniach Sejmu Wielkiego z 30 IV 1791 i 22 V 1792 przewidziano 62 etaty kapelańskie dla pułków piechoty, kawalerii i gwardii. Potrzeby religijne żołnierzy wyznań niekatolickich zaspakajało dwóch duchownych prawosławnych i dwóch mułłów.

Duszpasterstwo wojskowe odtworzono w Księstwie Warszawskim przydzielając sześćdziesięcioletniej armii 36 kapelanów. Jeszcze bardziej ustała zreorganizowana i rozbudowana służba duszpasterska w dobie Królestwa Kongresowego. Wydano szczegółowe instrukcje ustalające hierarchię i obowiązki kapelanów. Duszpasterstwem wojskowym kierował kapelan naczelny. Podlegali mu kapelani dywizyjni i pułkowi.

Obok czynności duszpasterskich spadł na kapelanów obowiązek wychowania żołnierza poprzez odpowiedni dobór treści kazań, pogadanki etyczne i przykład osobisty. Kapelanom powierzono także pracę oświatową; w porozumieniu z dowódcami pułków mogli organizować szkoły dla chcących się uczyć podoficerów i szeregowców, a także dla dzieci z rodzin wojskowych³.

W powstaniu listopadowym wzięło udział 22 kapelanów zawodowych, co przy znacznej rozbudowie armii było liczbą daleko niewystarczającą. Kilkudziesięciu księży i zakonników zgłosiło się ochotniczo do szeregów, by pełnić obowiązki duszpasterskie na froncie. Literatura pamiętnikarska podaje szereg przykładów bohaterstwa duszpasterzy w mundurach. Jednak upadek powstania listopadowego przekreślił nadzieję na rychłe odzyskanie niepodległości i na blisko 90 lat położył kres istnieniu regularnej armii polskiej⁴. Powstanie styczniowe nie stworzyło warunków do formowania etatowych jednostek wojskowych i zorganizowania stałej służby duszpasterskiej. W rzeczywistości w powstaniu 1863 roku rolę kapelanów pełniło duchowieństwo cywilne, udzielając walczącym opieki duszpasterskiej, a często i pomocy materialnej. Symbolem kapłana patrioty pozostał w świadomości następnych pokoleń ksiądz Stanisław Brzóska, dowódca partii powstańczej na Podlasiu, mianowany przez Rząd Narodowy naczelnym kapelanem powstania⁵.

Księża polscy pełnili również służbę kapelańską w siłach zbrojnych państw zaborczych. Najliczniej reprezentowani byli w armii austro-węgierskiej. Regulaminy austriackie przewidywały po jednym etacie kapelańskim na każdy pułk, brygadę, dywizję, szpital polowy i forteczny. Kapelan musiał być obecny w każdym znacznym garnizonie.

Swoich kapelanów miały także większe garnizony cesarstwa niemieckiego natomiast władze carskie utrzymywały w armii około 20 kapelanów katolickich na terenie Rosji oraz 5–9 w Królestwie. Rekrutowali się oni głównie spośród wychowanków Akademii Duchownej Rzymsko-Katolickiej w Petersburgu. Nominacja zależała od decyzji metropolity mohylewskiego⁶.

³ J. Odziemkowski, jw., *Duszpasterstwo wojskowe*, jw., s. 7.

⁴ Zob. E. Nowak, jw., s. 220–236; S. Barzykowski, *Historia powstania listopadowego*, Poznań 1883/84, t. IV, s. 229; J. Ziółek, *Patriotyczna postawa duchowieństwa w czasie powstania 1830–1831*, *Roczniki Humanistyczne* 28: 1980, z. 2, s. 97.

⁵ A. Giller, *Historia powstania narodu polskiego 1861–1864*, Paryż 1867, t. I, s. 252; S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, s. 313–318; J. Tomczyk, *Organizacja cywilno-wojskowa powstania styczniowego w Lubelskiem i na Podlasiu*, *Rocznik Lubelski* 4: 1967, s. 313; S. Góra, *Partyzantka na Podlasiu 1863–1864*, Warszawa 1976, s. 35–36.

Służbę duszpasterską organizowano także w formacjach polskich powstających podczas pierwszej wojny światowej. Swoich kapelanów miały Legiony Józefa Piłsudskiego, korpusy tworzone w Rosji, armia Hallera, oddziały syberyjskie. Z konieczności wykorzystano doświadczenia i stosowano formy organizacyjne obcych armii. Jednostki polskie, formowane przeważnie drogą zaciągu ochotniczego, dysponowały wysokiej wartości żołnierzem. Na froncie pojawił się typ kapelana — ochotnika, gorącego patrioty, rozumiejącego potrzeby wojska, jego troski, wątpliwości i nadzieje.

Lata I wojny światowej wykształcili kadrę kilkunastu kapelanów znających specyfikę służby wojskowej. Odrodzona Polska, stojąca w obliczu konieczności zorganizowania silnej armii w możliwie krótkim czasie, mogła liczyć na ich doświadczenie i patriotyzm⁷.

II. DUSZPASTERSTWO WOJSKOWE W II RZECZYPOSPOLITEJ

Powstaniu państwa polskiego i wraz z nim wojska narodowego towarzyszyło organizowanie duszpasterstwa wojskowego. Dnia 9 listopada 1918 roku ówczesny kierownik Ministerstwa Spraw Wojskowych, pułkownik Jan Wroczyński, w porozumieniu z arcybiskupem warszawskim Aleksandrem Kakowskim, powołał do życia Konsystorz Polowy. W nowej organizacji Ministerstwa Spraw Wojskowych zatwierdzonej 10 grudnia 1918 roku Konsystorz ten jako sekcja wchodził w skład Departamentu Mobilizacyjno-Organizacyjnego⁸.

Stanowisko Naczelnego Kapelana Wojsk Polskich, w wyniku porozumienia ówczesnego ministra wojny z wizytatorem apostolskim ks. Achillesem Rattim oraz arcybiskupem warszawskim i ordynariuszem sandomierskim z 4 listopada 1918 roku, powierzono księdzu Janowi Pajkertowi⁹.

Władze wojskowe zabiegały równocześnie o ustanowienie biskupstwa polowego, co znajdowało przychylny oddźwięk w Episkopacie Polski. Pertraktacje w tej sprawie toczyły się między wizytatorem apostolskim w Polsce mons. Rattim a kierownikiem Ministerstwa Spraw Wojskowych płk. Wroczyńskim i Naczelnikiem państwa Piłsudskim. Wizytator Apostolski doniósł 5 lutego 1919 roku o utworzeniu przez Stolicę Apostolską Biskupstwa Polowego. Pierwszym biskupem polowym mianowany został tego dnia przez papieża Benedykta XV w porozumieniu z naczelnikiem państwa Józefem Piłsudskim, ksiądz doktor Stanisław Gall — biskup pomocniczy warszawski¹⁰.

Stosunek państwa do Kościoła i innych wyznań religijnych regulowały w okresie II Rzeczypospolitej ustawy konstytucyjne z 1921 i 1935 roku wraz z aktami

⁶ J. Odziemkowski, *Duszpasterstwo wojskowe*, jw., s. 9.

⁷ Por. Tenże, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego*, Warszawa 1998, s. 22–42; S. Frątczak, *Organizacja i ułbiór polskiego duszpasterstwa wojskowego w latach 1914–1922*, Muzealnictwo wojskowe, t. 6, Warszawa 1995, s. 421–422; K. Nowina-Konopka, *Wspomnienia wojenne kapelana II Brygady Legionów Polskich*, Kraków 1993, s. 32, 43–44, 64, 166–174, 223.

⁸ *Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych*, nr 11, poz. 275.

⁹ J. Odziemkowski, *Służba duszpasterska*, jw., s. 48.

¹⁰ Zob. T. Sitkowski, *Śp. Arcybiskup Stanisław Gall*, *WAW* 5 (1947), s. 122–123. J. Odziemkowski, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, jw., s. 81.

wykonawczymi, natomiast stosunek państwa wyłącznie do Kościoła katolickiego we wszystkich trzech obrządkach określał Konkordat z 1925 roku i inne akty prawne wydane po jego ratyfikacji.

Polska jako pierwsza z państw odradzających się po wojnie światowej wprowadziła do wojska służbę duszpasterską dla wszystkich wyznań. Dnia 28 czerwca 1919 roku Minister Spraw Wojskowych gen. Józef Leśniewski podpisał rozkaz o utworzeniu Sekcji Religijno-Wyznaniowej w łonie Departamentu I Mobilizacyjno-Organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych dla zaspokojenia potrzeb religijnych żołnierzy wyznań niekatolickich. Sekcja składała się z 5 referatów wyznań: prawosławnego, mojżeszowego, ewangelickiego, mariawickiego i maho-metańskiego. Podlegała bezpośrednio Ministrowi Spraw Wojskowych¹¹.

Po kolejnych reorganizacjach sekcja ta przyjęła nazwę „Wydziału Wyznań Niekatolickich”. Ostatecznie rozporządzenie Ministra Spraw Wojskowych z 24 maja 1922 roku zatwierdziło organizację służby duszpasterskiej wyznań niekatolickich na czas pokoju, ustalając urzędy dla: wyznania ewangelicko-augsburskiego; wyznania ewangelicko-reformowanego; wyznania prawosławnego; wyznania mojżeszowego. Dnia 1 czerwca 1927 roku Wydział przemianowano na Biuro Wyznań Niekatolickich, dodając równocześnie urząd dla wyznania ewangelicko-unijnego.

Szefami urzędów duszpasterskich byli naczelnicy kapelani wyznań: protoprezbiter — prawosławnego; seniorzy — ewangelickich; naczelny rabin — mojżeszowego.

Naczelnicy kapelani pod względem administracyjno-wojskowym podlegali Ministrowi Spraw Wojskowych za pośrednictwem Szefa Biura Wyznań Niekatolickich, a pod względem religijno-kościelnym odpowiedniej władzy duchownej: protoprezbiter podlegał metropolicie Kościoła prawosławnego w Polsce, seniorzy wyznań ewangelickich — odnośnym konsystorzom. Naczelny rabin kierował się przepisami religii mojżeszowej¹².

Wśród niekatolików odbywających służbę wojskową, największą grupę — około 60% stanowili prawosławni. Dlatego też we wszystkich Okręgach Korpusów z wyjątkiem DOK IV — Łódź i DOK X — Przemyśl, utworzone zostały szefostwa duszpasterstwa prawosławnego. Służbę pełniło stale 8 kapelanów, 7–8 kapelanów pomocniczych, 2 starszych kapelanów, dziekanów i protoprezbiter. Dysponowali oni czterema cerkwiemi garnizonowymi i sześcioma kaplicami.

Potrzebom religii mojżeszowej zapewniono 8 etatów duszpasterskich; zatrudniono również 8–9 rabinów pomocniczych. Nabożeństwa dla żołnierzy odprawiało ponad 12 kantorów. Z uwagi na brak synagog garnizonowych, Ministerstwo Spraw Wojskowych płaciło za prawo do używania 20 synagog gminnych. Utrzymywano też 12 synagog w szpitalach i więzieniach¹³.

¹¹ Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 71 z 28 VI 1919.

¹² Por. T. Böh m, Organizacja wojskowej służby duszpasterskiej wyznań niekatolickich w II Rzeczypospolitej, *Wojskowy Przegląd Historyczny* 4: 1993, s. 46–51; E. Piwowarski, Służba duszpasterska, cz. I, *Wojsko i wychowanie* 1: 1996, s. 48–50; J. Odziemkowski, Służba duszpasterska, jw., s. 105–107.

¹³ Por. Organizacja służby duszpasterskiej wyznań niekatolickich i skład osobowy Biura Wyznań Niekatolickich, Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych nr 26 z 3 VIII 1929, poz. 253; J. Odziemkowski, Duszpasterstwo wojskowe, jw., s. 193–194.

Ewangelicy dysponowali 7 etatami duszpasterskimi i jednym kościołem garnizonowym. Dla muzułmanów zatrudniono jednego mułłę w charakterze lotnego kapelana. Nieliczni przedstawiciele innych sekt i wyznań — menonici, staroobrzędowcy, badacze Pisma Świętego, adwentyści, mariawici, kościół narodowy — nie mieli własnych kapelanów. Opiekował się nimi Wydział Ogólny Biura Wyznań Niekatolickich. Dnia 8 czerwca 1923 roku Ministerstwo Spraw Wojskowych przyjęło zasadę regulowania obchodów Świąt wyznań niekatolickich każdorazowo osobnym rozkazem¹⁴.

Przepisy wojskowe gwarantowały wszystkim swobodę praktyk religijnych i zabezpieczały obsługę duszpasterską. Podczas codziennych modlitw żołnierze — chrześcijanie mieli prawo zachowywać się zgodnie z przepisami swego obrządku. Ewangelicy zegnali się, albo składali ręce do modlitwy, zaś podczas odmawiania „Zdrowaś Mario, Anioł Pański i Wieczny odpoczynek” stali w milczeniu. Prawosławni zegnali się według obrządku wschodniego.

Żołnierzom wyznawcom religii mojżeszowej i mahometanom stwarzano warunki dla odprawiania rano i wieczorem modlitw zgodnych z ich przepisami religijnymi. W sobotę i święta żołnierze narodowości żydowskiej mogli udać się do synagogi na nabożeństwo. Dowódcy oddziałów mieli obowiązek przygotowania planu zastępstw żołnierzy obchodzących danego dnia święto religijne. Prowadzenie szeregowych jakiegokolwiek wyznania na nabożeństwo do świątyni innego wyznania było niedopuszczalne i groziło konsekwencjami służbowymi¹⁵.

Ministerstwo Spraw Wojskowych szczególną wagę przywiązywało do utrzymania zasady, aby każdy żołnierz miał możliwość obchodzenia głównych świąt nakazanych przez wyznawaną religię. Co roku dowódcy jednostek otrzymywali kalendarz dni świątecznych z przepisami regulującymi stosowanie ulg i zwolnień ze służby na czas ich trwania.

W opracowanych pod koniec 1938 roku wytycznych dla polityki wyznaniowej, Ministerstwo Spraw Wojskowych wyrażało przekonanie, że metody postępowania w sprawach wyznaniowych w armii, oparte na zasadzie poszanowania godności osobistej i przekonań religijnych jednostek, zdały egzamin (por. art. 111 i 112 Konstytucji Marcowej).

Opracowane zostały odmienne teksty przysięgi dla: 1. Chrześcijan wszystkich obrządków; 2. Niechrześcijan prócz muzułmanów; 3. Muzułmanów; 4. Ewangelicznych chrześcijan, baptystów i wyznań pokrewnych; 5. Bezwyznaniowych. Różnice polegały na zmianie pierwszych i ostatnich słów roty przysięgi. Tekst zasadniczy, wymieniający obowiązki żołnierza, pozostawał bez zmian¹⁶.

W 1921 roku katolicy stanowili wraz z unitami 75% ludności Rzeczypospolitej, wyznanie prawosławne — 10,5%, ewangelickie — 3,7%, mojżeszowe — 10,5% i inne — 0,3%¹⁷. Religia katolicka nie została określona w Konstytucji Marcowej

¹⁴ Rozkaz Ministerstwa Spraw Wojskowych z 8 VI 1923, L.13683 og.

¹⁵ T. J a c h i m o w s k i, Czynniki religijny w życiu żołnierza, *Kwartalnik poświęcony sprawom katolickiego duszpasterstwa wojskowego w Polsce* 1: 1934, s. 21; J. O d z i e m k o w s k i, Duszpasterstwo wojskowe, jw., s. 195.

¹⁶ Przysięga wojskowa — przeprowadzenie. Pismo Ministerstwa Spraw Wojskowych do Wydziału Wyznań Niekatolickich z października 1922, Centralne Archiwum Wojskowe, 1.300.20.1; Teksty przysięg podaje T. B ö h m, jw., s. 52–53.

¹⁷ Por. H. M i s z t a l, Polskie prawo wyznaniowe, Lublin 1996, s. 118.

ani religią panującą, jak w Konstytucji 3 Maja, ani też religią stanu, jak w Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 1807 roku. Artykuły wyznaniowe bazują na tradycji narodu związanego z religią chrześcijańską, a jednocześnie na systemie nowoczesnych państw, gdzie organizacja państwa nie utożsamia się z żadną religią, a wyznaniom prawnie uznanym przyznaje równe prawa i autonomię¹⁸.

O ile rozwiązania konstytucyjne stosunku państwa do związków wyznaniowych, w tym stosunku do Kościoła rzymskokatolickiego były bardzo trwałe, gdyż przeszły próbę czasu i nie zostały z reguły zmienione w Konstytucji Kwietniowej z 1935 roku, o tyle wprowadzenie w życie postanowień Konstytucji nastęrczało wiele przeszkód i było przedmiotem wielu konfliktów.

Do uregulowania sprawy stosunku państwa do Kościoła katolickiego skłaniały Polskę następujące przyczyny:

— działało prawe zaborcze, uzależniające od zgody władz państwowych obsadę stanowisk kościelnych;

— szereg terytoriów polskich podlegało nadal biskupom mającym swoje siedziby poza granicami państwa, w Polsce obce narodowości miały swoje stolice biskupie;

— stan zaognienia na Kresach Wschodnich, gdzie religia utożsamiana była z przynależnością narodową;

— brak uregulowania spraw majątkowych Kościoła.

Dlatego prace przygotowawcze rozpoczęły się już w 1919 roku, a o ich konieczności przesądziła Konstytucja Marcowa, która posiadała zapis: *Stosunek Państwa do Kościoła będzie określony na podstawie układu ze Stolicą Apostolską, który podlega ratyfikacji przez Sejm*¹⁹.

Konkordat podpisano 10 lutego 1925 roku i po burzliwej dyskusji w obu izbach parlamentu został ratyfikowany przez Sejm 27 marca, przez Senat 23 kwietnia 1925 roku²⁰.

Do zasad ogólnych zaliczono: zapewnienie Kościołowi pełnej wolności, swobodę znoszenia się ze Stolicą Apostolską i obecność nuncjatury w Warszawie i ambasady polskiej przy Stolicy Apostolskiej.

Pełna wolność (art. 1) dotyczyła wszystkich trzech obrządków: łacińskiego, greckorusińskiego i ormiańskiego. Polegała ona na swobodzie wykonywania wszystkich spraw kościelnych w zakresie władzy duchowej, tj. w zakresie jurysdykcji. Państwo nie tylko dopuszczało tę wolność, ale także ją „zapewniało”, to znaczy zobowiązywało się jej bronić. Ponadto chodziło o wolność w zakresie majątkowo-administracyjnym, ale z zastrzeżeniem wyraźnych postanowień konkordatowych (zob. art. 16 i 21)²¹.

¹⁸ C.E. Tchorek, Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r., Lublin 1986 (mps. BKUL), s. 33.

¹⁹ J. Sawicki, Historia stosunków Kościoła do państwa, Kraków 1946, s. 82–89.

²⁰ Konkordat zawarty pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z 10 II 1925 r., w: S. Łukomski, Konkordat zawarty dnia 10 lutego 1925 roku pomiędzy Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, Łomża 1934).

²¹ J. Jurkiewicz, Konkordat z roku 1925 na tle polityki Kurii Rzymskiej w okresie międzywojennym, *Kwartalnik Historyczny* 60: 1953 nr 4, s. 62.

Ochrona prawna duchownych i zwolnienie ze służby wojskowej to kolejne przywilejowanie Kościoła katolickiego (art. 5). Przez „duchownych” art. 5 Konkordatu rozumie tych, którzy otrzymali święcenia (nie precyzuje jakie), zakonników po ślubach, alumnów seminariów i nowicjuszy w czasie pokoju, z wyjątkiem pospolitego ruszenia. Wtedy kapłani mogą być powołani jako kapelani, ale bez uszczerbku dla normalnego duszpasterstwa, inni duchowni zaś do służby sanitarnej. Art. 55 Ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym z 23 maja 1923 roku zrównywał pod tym względem z duchownymi katolickimi wszystkich duchownych uznanych przez państwo wyznań chrześcijańskich, dla rabinów zaś i duchownych wyznań niechrześcijańskich przewidywał udział w pospolitym ruszeniu (bez uprzedniej komisji wojskowo-lekarskiej), ale bez broni²².

W związku z art. 5 Konkordatu pozostaje art. 7 o duszpasterstwie wojskowym. Wojska Rzeczypospolitej korzystać będą z wszystkich wyróżnień, jakie Stolica Apostolska przyznaje wojskom zgodnie z przepisami prawa kanonicznego. W szczególności kapelani będą posiadać prawa proboszczowskie w stosunku do wojskowych i ich rodzin, podlegać będą jurysdykcji biskupa polowego. Natomiast w kwestiach służby wojskowej duchowieństwo podlega władzom wojskowym.

Realizacja postanowień konkordatowych domagała się przepisów wykonawczych. Dlatego biskup polowy przystąpił do opracowania projektu statutu duszpasterstwa wojskowego, który miał przedłożyć do zatwierdzenia Stolicy Apostolskiej. Statut duszpasterstwa wojskowego uzgodniony między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską został ogłoszony 27 lutego 1926 roku i zatwierdzony na mocy specjalnej delegacji papieża przez nuncjusza apostolskiego w Polsce mons. Wawrzynca Lauriego. Statut ogłoszony w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”²³ słusznie uważać można za *magna charta* uprawnień jurysdykcyjnych duchowieństwa wojskowego w Polsce w okresie Polski Odrodzonej. Postanowienia w sprawie jurysdykcji kapelanów wojskowych zawarte zostały w punktach 10–16.

Ponieważ wykładnia uprawnień jurysdykcyjnych zawartych w statucie co do biskupa polowego i kapelanów wojskowych nasuwała wątpliwości i stwarzała możliwość nadużyć, zwłaszcza w odniesieniu do Mszy św., poza miejscami przeznaczonymi na służbę Bożą oraz kwestii błogosławienia małżeństw, kardynał Pacelli, sekretarz stanu Piusa XI uznał za stosowne przekazać nuncjuszowi apostolskiemu w Polsce przy piśmie z 4 maja 1934 roku instrukcję określającą dokładnie właściwość biskupa polowego i kapelanów wojskowych. Instrukcja ta stanowi przypomnienie norm Kodeksu Prawa Kanonicznego oraz specjalnych zarządzeń wydanych w tym przedmiocie przez Stolicę Apostolską²⁴.

Na podstawie dekretu prezydenta Rzeczypospolitej z 12 marca 1937 roku o służbie wojskowej oficerów, duchowieństwo wojskowe weszło w skład korpusu oficerskiego wojska i marynarki wojennej. Jego prawa i obowiązki miał określić

²² Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej nr 46 z 1928, poz. 458; zob. też Rozporządzenie Ministra Spraw Wojskowych z 16 III 1930 i Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie poboru wojskowego w drodze delegacji z 8 IV 1929.

²³ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, nr 124 z 1926, poz. 714; nuncjusz apostolski w Polsce Wawrzyniec Lauri dekretem z 27 lutego 1926 roku zatwierdził statut na pięć lat, natomiast Kongregacja Soboru dekretem z 6 grudnia 1930 roku przedłużyła go na drugie pięciolecie — por. J. O d z i e m k o w s k i, Duszpasterstwo wojskowe, jw., s. 114.

²⁴ Por. J. O d z i e m k o w s k i, Służba duszpasterska, jw., s. 78.

osobny dekret prezydenta RP²⁵. Przed wybuchem II wojny światowej dekret taki nie został jednak wydany.

W 1928 roku na 128 etatów katolickiego duszpasterstwa wojskowego 95 było obsadzonych. W latach 1933–1934 biskup Józef Gawlina dokonał szeregu zmian personalnych, zwalniając kapelanów, którzy wkroczyli w wiek emerytalny oraz takich, którzy nie w pełni sprawdzili się w warunkach służby wojskowej. Do służby zawodowej najchętniej przyjmował księży, którzy nie ukończyli 33 roku życia, jako najbardziej odpornych na trudy życia wojskowego. Dbał o podniesienie liczby kapelanów rezerwy armii gotowych do mobilizacji. W sierpniu 1939 roku w armii służyło 101 kapelanów zawodowych; kapelanów rezerwy armii było około dwustu²⁶.

W kilka lat po ukazaniu się statutu duszpasterstwa wojskowego, dnia 7 listopada 1931 roku Minister Spraw Wojskowych zatwierdził regulamin służby zdrowia w wojskowych zakładach leczniczych. Zgodnie z nim organizowana była służba duszpasterska w zakładach leczniczych. Kapelani, obok pracy duszpasterskiej, organizowania pogrzebów zmarłych i prowadzenia akt stanu cywilnego, zobowiązani byli do sporządzania dokładnych wykazów pacjentów zaopatrzonych ostatnim sakramentem oraz chorych, którzy zmarli bez zaopatrzenia z podaniem powodu, dlaczego tak się stało²⁷.

Kapelani prowadzili także posługę duszpasterską w więziennictwie wojskowym. Była to praca wymagająca wyjątkowego taktu i wyczucia, a działalność wychowawcza kapelana nabierała w więziennictwie szczególnego znaczenia²⁸.

Dnia 1 czerwca 1923 roku Kuria Biskupia Wojsk Polskich objęła zarząd nad 15 cmentarzami garnizonowymi. Na ich utrzymanie odbierała każdego roku odpowiednie kredyty, ponieważ w 1923 roku agendy grobownictwa wojskowego przekazano ministerstwu Robót Publicznych, pozostałe cmentarze garnizonowe zostały w całości lub w pewnej części, jako grobowce wojenne, oddane pod opiekę tego ministerstwa. W małych garnizonach cmentarze wojskowe zostały przekazane lokalnym władzom cywilnym²⁹.

III. POLSKIE DUSZPASTERSTWO WOJSKOWE NA FRONTACH II WOJNY ŚWIATOWEJ

Duszpasterstwo katolickie jednostek polskich walczących podczas II wojny światowej u boku aliantów zachodnich przyjęło najpierw organizację obowiązującą

²⁵ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, nr 20 z 1937, poz. 129.

²⁶ Por. J. Odziemkowski, Służba duszpasterska, jw., s. 102–104; tenże, Duszpasterstwo wojskowe, jw., s. 64–65, 94–101.

²⁷ Por. F. Dymański, Organizacja duszpasterstwa w szpitalu wojskowym, „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego” 1938, nr 6, s. 221–225.

²⁸ Zob. P. Śledziwski, Rola duszpasterza w wojskowym więzieniu, „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego” 1938, nr 7, s. 281–291; J. Podbielski, Uwagi i spostrzeżenia z dziedziny pracy duszpasterskiej wśród więźniów wojskowych, „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego” 1938, nr 7, s. 292–296.

²⁹ Por. J. Odziemkowski, Duszpasterstwo wojskowe, jw., s. 71–72.

w armii francuskiej, a następnie brytyjskiej. Wiązało się to ze zwiększeniem liczby etatów kapelańskich i powiększyło kłopoty kadrowe duszpasterstwa. Służba duszpasterska wyznań niekatolickich, z uwagi na niewielką liczbę wyznawców, rozwinęła się w pełni dopiero po rozpoczęciu formowania armii gen. Andersa na terenie ZSRR. W oddziałach walczących na froncie wschodnim obowiązywała organizacja zbliżona do wzorów sprzed 1939 roku — być może dlatego, że Armia Czerwona nie mogła dostarczyć własnych wzorców organizowania służby duszpasterstwa wojskowego³⁰.

Kadrę katolickiego duszpasterstwa wojskowego podczas wojen charakteryzował bardzo wysoki odsetek ochotników. Duża liczba kapłanów zgłosiła się do służby we wrześniu 1939 roku. Wysoki odsetek ochotników występował w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Ochotnikami byli też zasadniczo wszyscy księża sprawujący posługę duszpasterską w wojsku walczącym na froncie wschodnim. Ochotnicy szli do wojska z pobudek patriotycznych, nie mając przeważnie wcześniej kontaktu z armią. Brak doświadczenia rodził czasem problemy podczas pełnienia służby, zwłaszcza w zakresie przestrzegania regulaminów i drogi służbowej. Równocześnie kapelani wyraźnie górowali nad ówczesną kadrą oficerską poziomem wykształcenia, doświadczeniami w kontaktach z młodzieżą, w pracy społecznej³¹.

Sprawa wychowania żołnierza i pracy oświatowej kapelanów wróciła z całą mocą podczas II wojny światowej, gdy polski żołnierz znalazł się na obczyźnie. W warunkach oderwania od kraju, bliskich, niepewności jutra, moralne wsparcie osoby duchownej, jej oddziaływanie wychowawcze miały tym większe znaczenie. Także w przełomowych chwilach księża w mundurach mocno zaznaczyli swój wpływ na nastroje wojska. Działalność kapelanów na polu wychowawczym i oświatowym była cennym wsparciem dla pracy kadry zawodowej Wojska Polskiego i ułatwiała jej osiągnięcie pożądaných rezultatów³².

Na tym tle wypada podkreślić patriotyzm i oddanie sprawie polskiej duszpasterzy wyznań niekatolickich. Było ono widoczne w latach II wojny światowej. Na obczyźnie starali się wpajać żołnierzom poczucie związków z Rzeczypospolitą, a wielu z nich, jak np. bp Sawa czy rabin Steinberg energicznie starało się urabiać w duchu przychylnym dla Polski opinię na Zachodzie. Władze polskie nie zawsze potrafiły z tego skorzystać, a ich niektóre nie do końca przemyślane działania lub odwołanie decyzji stwarzały okazję do wysuwana pod adresem wojska niesłusznych zarzutów o brak tolerancji religijnej³³.

W szczególnie trudnych warunkach działało konspiracyjne duszpasterstwo wojskowe w okupowanym kraju. Spełniało ono cały szereg zadań nie związanych z posługą religijną, którą w istotny sposób wspierały walkę podziemną. W okupowanym kraju duszpasterstwo angażowało się do akcji propagandowych, wywiadowczych, dostarczało metryk urodzenia dla osób poszukiwanych przez władze,

³⁰ Por. Tenże, Służba duszpasterska, jw., s. 235.

³¹ Por. szerzej Udział kapelanów w drugiej wojnie światowej, pod red. J. Humeńskiego, Warszawa 1984; S. Podlewski, Wierni Bogu i Ojczyźnie, Warszawa 1982.

³² T. Płoski, Specyfika pracy duszpasterskiej kapelanów wojskowych w II wojnie światowej, Warszawa 1994, s. 4–27.

³³ J. Odziemkowski, Służba duszpasterska, jw., s. 200–217.

stańdo do pracy kurierskiej i wydawniczej. Jak łatwo zauważyć duszpasterstwo wojskowe, zapewniając żołnierzowi posługę religijną, równocześnie potrafiło w każdym okresie i w każdych warunkach dostosować inne obszary swojej aktywności do wymogów sytuacji i aktualnych potrzeb sił zbrojnych. Kapelani uczestniczyli także w akcjach społecznych, charytatywnych, współpracowali z organizacjami wychowawczo-oświatowymi, łagodzili konflikty, spieszyli z pomocą ludności cywilnej. Wpajali patriotyzm, miłość Ojczyzny, oddanie sprawie narodowej. Do życia wojska wnosili wartości moralne i etyczne pomagające przetrwać najtrudniejsze chwile i uchronić się przed ślełą nienawiścią do przeciwnika³⁴.

IV. DUSZPASTERSTWO WOJSKOWE W OKRESIE PRL

Układ jałtański (4–11 II 1945), oddający praktycznie nowo narodzoną z niewoli Polskę w sferę wpływów radzieckich, zaważył na rozwoju stosunków państwo-Kościół w nowej rzeczywistości politycznej. To tam powołano Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, który szybko został uznany przez Francję, USA, Anglię. Państwa te w lipcu i sierpniu 1945 roku zerwały stosunki dyplomatyczne z polskim rządem na emigracji w Londynie. Stolica Apostolska nie uznała tego faktu i utrzymywała nadal stosunki dyplomatyczne z Rządem Londyńskim. Dnia 5 czerwca 1945 roku papież Pius XII mianował bpa J. Gawlinę ordynariuszem Polaków w Niemczech, a kard. A. Hlondowi jako prymasowi udzielił nadzwyczajnych uprawnień w zakresie dotychczas niespotykanym: w wypadku braku łączności ze Stolicą Apostolską miał on uprawnienia papieskie z wyjątkiem niektórych spraw³⁵.

Dnia 12 września 1945 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej oświadczył, że Konkordat został jednostronnie zerwany przez Stolicę Apostolską poprzez zaistnienie w czasie okupacji faktów sprzecznych z jego postanowieniem. Ponadto ze względu na nie uznanie TRJN przez Stolicę Apostolską i brak stosunków dyplomatycznych, tenże rząd nie przyjął do urzędowej wiadomości nominacji administratorów apostolskich dokonanej przez prymasa Augusta Hlonda 15 sierpnia 1945 roku³⁶. Reakcja Stolicy Apostolskiej na zerwanie konkordatu była spokojna i wyważona, podobnie Episkopatu Polski. Swoje stanowisko w tej sprawie wyrazili biskupi polscy w Memoriale wystosowanym 15 września 1946 roku do prezydenta KRN Bolesława Bieruta³⁷.

Po uznaniu Konkordatu za nieobowiązujący państwo nie czuło się zobowiązane do przestrzegania jego postanowień ani też nie traktowało Kościoła katolickiego w kategoriach zapisu konstytucyjnego z 1921 roku, który nadal formalnie obowiązywał. Można powiedzieć, iż stosunek państwa do Kościoła był określany przez ideologiczne założenia filozofii marksistowskiej, a w praktyce — korzystając

³⁴ T. Płoski, Praca duszpasterska kapelanów w II wojnie światowej, *ChS* 4:1994, s. 123–141.

³⁵ H. Misztal, Polskie prawo wyznaniowe, *iw.*, s. 171–172.

³⁶ S. Nawrot, Prawna reglamentacja stosunków wyznaniowych — praktyka polityczna państwa socjalistycznego wobec Kościoła katolickiego u progu Polski Ludowej, *ZNUJ DCLXXVI* (Prace nauk politycznych, z. 19), Kraków 1982, s. 19.

³⁷ H. Misztal, *iw.*, s. 175.

z wytworzonej luki prawnej, poprzez zerwanie Konkordatu — prowadzono politykę faktów dokonanych, chcąc siłą zmusić hierarchię do aprobaty poczynań władz³⁸.

Jeśli chodzi o duszpasterstwo wojskowe to po zakończeniu działań II wojny światowej opiekę duszpasterską nad oficerami i żołnierzami Wojska Polskiego w kraju objęli kapelani 1. i 2. Armii WP. Pozostawali oni w ścisłej zależności od Ministerstwa Obrony Narodowej. Zwierzchnikiem kapelanów był generalny dziekan WP mianowany przez ministra obrony narodowej. Stanowisko to zostało powierzone początkowo ks. płk. Stanisławowi Warchałowskiemu, a jesienią 1947 roku ks. płk. Wacławowi Pyszkowskiemu. Episkopat Polski zgłosił zastrzeżenia zarówno do trybu mianowania generalnego dziekana WP, jak i niektórych kapelanów wojskowych³⁹.

Państwo uprawiało politykę faktów dokonanych w powoływaniu kapelanów wojskowych bez pytania władz kościelnych, często suspendowanych lub takich, z którymi biskupi mieli poważne kłopoty. Broniąc się przed taką praktyką władz państwowych Episkopat Polski wydał 19 marca 1948 roku komunikat w sprawie duszpasterstwa wojskowego, w którym powiadomił duszpasterstwo wojskowe, iż wobec nie obsadzenia stanowiska ordynariusza polowego wygasła jurysdykcja kapelanów i powinni ją uzyskiwać od ordynariuszy diecezji, na których terenie pracują. Mogą oni kapelanom wojskowym udzielać jurysdykcji w zakresie zwykłym. Specjalne uprawnienia nadawane przez ordynariusza polowego z mocy Statutu duszpasterstwa wojskowego z 1926 roku wygasły poprzez uchylene go pismem Stolicy Apostolskiej z 21 kwietnia 1948 roku. Ministerstwo Administracji Publicznej w osobie W. Wolskiego w liście z 31 maja 1948 roku zarzuciło Kościołowi jednostronne pozbawienie mocy Statutu duszpasterstwa wojskowego i nie przyjęło do wiadomości postanowień Stolicy Apostolskiej i Episkopatu w sprawie otrzymania przez kapelanów wojskowych jurysdykcji od ordynariuszy miejsca⁴⁰.

Zła wola czynników państwowych polegała na wmawianiu, że to Kościół nie obsadza kapelanów i dlatego państwo — troszcząc się o morale wojska — samo musi ich werbować. Księży, którzy weszli w kolizję z prawem poddawano jurysdykcji sądów wojskowych. Korespondencja Episkopatu z rządem na temat rozwiązania problemów duszpasterstwa wojskowego trwała dość długo. Dnia 30 września 1948 roku Episkopat przesłał do MAP „Projekt Statutu Duszpasterstwa Wojskowego” i zaproponował wzajemne kontakty i rozmowy zmierzający do jego zaakceptowania przez obie strony. Proponowano tam ustanowienie instytucji Naczelnego Kapelana Wojsk Polskich powoływanego przez Stolicę Apostolską po uzgodnieniu z władzami państwowymi. Dalsza dokumentacja na temat reakcji MAP na ten temat urywa się⁴¹.

³⁸ Tamże, s. 177–178.

³⁹ J. Odziemkowski, S. Frątczak, Polskie duszpasterstwo wojskowe, jw., s. 233.

⁴⁰ P. Raina, Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989, T. 1 lata 1945–1959, Poznań 1994, s. 117–119, 125.

⁴¹ T. Pióski, Próby reorganizacji duszpasterstwa wojskowego w Polsce po II wojnie światowej, *Nasza Służba* 5: 1997, s. 10–11.

Władze komunistyczne po rozprawieniu się z opozycją polityczną nie były zainteresowane wprowadzeniem Statutu w jakiegokolwiek formie i propozycje Episkopatu pominęły milczeniem. Jednakże, zdając sobie sprawę z ogromnego wpływu Kościoła na społeczeństwo, nie zdecydowały się na całkowitą likwidację duszpasterstwa wojskowego. Dzięki temu Polska jako jedyny kraj bloku komunistycznego, zachowała instytucję kapelanów wojskowych. Całością spraw duszpasterskich kierował generalny dziekan. Nie mógł on jednak udzielać duchownym wojskowym jurysdykcji kanonicznej, pełniąc jedynie funkcję administracyjną z ramienia MON. Pod względem jurysdykcji kościelnej kapelani podlegali ordynariuszom poszczególnych diecezji⁴².

Porozumienie przedstawicielei rządu i Episkopatu z 14 kwietnia 1950 roku zapewniało, że opiekę duszpasterską w więzieniach karnych będą sprawowali kapelani powoływani przez odpowiednie władze na wniosek biskupa diecezjalnego (p. 17)⁴³. Niestety do 1956 roku nic pod tym względem nie uczyniono. Dopiero 19 listopada 1956 roku minister sprawiedliwości wydał zarządzenie (nr 80/56 CZW) w sprawie wykonywania posług religijnych w zakładach karnych. Minister niestety ograniczył możliwość zawarcia umowy z duchownym o pełnienie funkcji kapelana tylko do tych zakładów karnych, które zostały wymienione w załączniku nr 1 do tegoż zarządzenia. Umowę można było zawrzeć jedynie z kapelanem wojskowym. Za zgodą Centralnego Zarządu Więziennictwa MS wyjątkowo można też było zawrzeć umowy z innymi duchownymi (§ 1–2)⁴⁴.

Jeśli chodzi o służby wojskową alumnów, to do 1950 roku tylko sporadycznie zdarzały się wypadki odmowy odroczeń, mimo przedstawienia zaświadczenia o studiach w seminariach duchownych. Właśnie one spowodowały zapis w protokole dodatkowym do Porozumienia z 14 kwietnia 1950 roku: *Realizując ustawę o służbie wojskowej, władze wojskowe będą stosowały odroczenia dla alumnów seminariów duchownych w celu umożliwienia im ukończenia studiów, zaś księża po wyświęceniu i zakonnicy po złożeniu ślubów nie będą powoływani do czynnej służby wojskowej, lecz będą przenoszani do rezerwy z zakwalifikowaniem do służby pomocniczej*. W oparciu o ten zapis corocznie przenoszono alumnów na podstawie zaświadczeń kościelnych do ponadkontyngentu bez uprzedniego poddawania ich komisji lekarskiej. Oczywiście Urząd do Spraw Wyznań chcąc skanalizować wszelkie ruchy duchownych w swoich rękach 25 lipca 1958 roku wydał polecenie, aby seminaria podawały „wykazy” alumnów od 18 do 50 roku życia w celu oficjalnego „potwierdzenia” dla władz wojskowych. Od czasu wydania nowej Ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym z 30 stycznia 1959 roku⁴⁵ wydziały wyznań przestały przysyłać władzom wojskowym „wykazy” i te ostatnie zaczęły powoływać alumnów do wojska. Urząd do Spraw Wyznań stanął — w ra-

⁴² Por. *Pismo Okólne Episkopatu Polski* 48: 1988, s. 32–34.

⁴³ Tekst „Porozumienia” został opublikowany niestety jedynie w prasie, jak np. „Trybuna Ludu” oraz pismach wewnętrznych Kościoła: „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej” i „Gorzowskich Wiadomościach Kościelnych”. Brak właściwej promulgacji tekstów już narzucał wątpliwości, czy może być on traktowany jako obowiązujące prawo.

⁴⁴ Tekst w: *Położenie prawne Kościołów i związków wyznaniowych w PRL*, Warszawa 1960, s. 79–80.

⁴⁵ *Dz. U.* z 1959 nr 14, poz. 75.

mach walki o kontrolę nad seminariami duchownymi — na stanowisku, że te ostatnie nie są szkołami wyższymi.

Episkopat protestował przeciw bezprawnemu poborowi alumnów i przeciw „poddawaniu ich szkoleniu ideologicznemu i ateistycznemu”, aby ich odwieść od kontynuowania nauki w seminariach⁴⁶. Sytuacja nie uległa poprawie także po wydaniu nowej Ustawy o powszechnym obowiązku obrony PRL z 21 listopada 1967 roku⁴⁷.

Pierwszym po II wojnie światowej aktem prawnym zawierającym regulację statusu duszpasterstwa wojskowego była Ustawa z dnia 13 grudnia 1957 roku o służbie wojskowej oficerów Sił Zbrojnych. Ustawa ta stanowiła, iż oficerowie Wojska Polskiego tworzą korpus oficerski Sił Zbrojnych, który składa się z 22 korpusów osobowych oficerów, w tym Korpusu osobowego oficerów duszpasterstwa. Księża kapelanów wyznaczył na stanowisko i zwalniał z niego Minister Obrony Narodowej lub Generalny Dziekan. Oprócz wyszczególnienia Korpusu oficerów duszpasterstwa ustawa nie zawierała żadnego przepisu odnoszącego się tylko do Księża kapelanów⁴⁸.

Dnia 14 października 1980 roku wszedł w życie statut Konferencji Episkopatu Polski. Statut ten w art. 3 postanawiał, że duszpasterstwo wojskowe podlega Konferencji Episkopatu Polski, oraz że generalnego dziekana i kapelanów wojskowych powołuje przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski na wniosek Rady Głównej. Duszpasterstwo wojskowe w Polsce Ludowej nie doczekało się reorganizacji aż do 1989 roku⁴⁹.

Przez wiele lat władze PRL traktowały istnienie Generalnego Dziekanatu WP jak jedną z widomych oznak tolerancji i swobód religijnych w Polsce. Równocześnie starano się ograniczyć do minimum kontakty kapelanów z żołnierzami. Nie było mowy o regularnym odprawianiu Mszy św. dla wojska. Chodzenie do Kościoła w mundurze, ochrzczenie dziecka lub przystąpienie do I Komunii św. groziło wstrzymaniem awansu przez nadgorliwych przełożonych. Jeszcze w latach osiemdziesiątych niektórzy oficerowie polityczni „specjalizowali się” w sporządzaniu list rodzin wojskowych kultywujących praktyki religijne. A jednak, mimo bardzo ograniczonych możliwości działania, duszpasterstwo wojskowe i w tym okresie spełniło pożyteczną rolę. Otaczano opieką kościoły garnizonowe, wielu kapelanów starało się, choćby sporadycznie, docierać do żołnierzy. Nade wszystko zaś zachowano tradycję obecności kapłana w Wojsku Polskim⁵⁰.

⁴⁶ Pismo Episkopatu z 14 IV 1965 i 1 VII 1965 — cyt. za: H. Jesse, *Vademecum duchowieństwa i zakonów Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w dziedzinie prawa państwowego*, wyd. 2, Warszawa 1975, s. 196.

⁴⁷ *Dz. U.* z 1967 nr 44, poz. 220.

⁴⁸ B. Ratajczak, *Duszpasterstwo wojskowe*, w: *Prawo wyznaniowe III Rzeczypospolitej*, pod red. H. Misztala, Lublin – Sandomierz 1999, s. 195.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ J. Odziemkowski, S. Frączak, *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, s. 233–234.

V. STATUS PRAWNY DUSZPASTERSTWA WOJSKOWEGO PO 1989 ROKU

Przełomowym momentem także dla duszpasterstwa wojskowego w Polsce było uchwalenie Ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z dnia 17 maja 1989 roku⁵¹. Uregulowania tej ustawy zapewniają osobom odbywającym służbę wojskową, zgodnie z zasadami ich wyznania, prawo uczestniczenia w czynnościach i obrzędach religijnych oraz obchodzenia świąt religijnych (art. 2, p. 2 w związku z art. 4 ust. 1 p. 1), a także prawo posiadania przedmiotów niezbędnych do sprawowania kultu i praktyk religijnych (art. 4 ust. 1 p. 1). Na mocy przepisów ustawy wszystkie Kościoły i Związki wyznaniowe mogą udzielać posług religijnych osobom pełniącym służbę wojskową (art. 19, ust. 2, p. 3). Poszczególne Kościoły i Związki wyznaniowe otrzymały podobne gwarancje w ustawach regulujących w sposób indywidualny ich status prawny, zaś Kościół katolicki także w umowie konkordatowej.

Katolickie duszpasterstwo wojskowe początek swych regulacji otrzymało w Ustawie o stosunku Państwa do Kościoła katolickiego z dnia 17 maja 1989 roku⁵². Przepisy normujące tę problematykę zawarte są w art. 8 i 25–29 powyższej ustawy. Po raz pierwszy, od roku 1948 ustawa ta mówi o Ordynariacie Polowym Wojska Polskiego — artykuł 8 nadaje mu osobowość prawną. Artykuły 25–29 dotyczą trzech zasadniczych kwestii: uprawnienia żołnierzy do swobodnego spełniania praktyk religijnych, organizacji struktur duszpasterstwa wojskowego oraz stosunku do obowiązku służby wojskowej duchownych, zakonników i alumnów seminariów duchowych, a także nowicjuszy zakonnych. Artykuł 25 zawiera postanowienia gwarantujące swobodę spełniania praktyk religijnych osobom pełniącym służbę wojskową oraz ich rodzinom.

Żołnierzom czynnej służby wojskowej zapewnia się możliwość uczestniczenia w niedzielnej i świątecznej Mszy św. oraz innych praktykach religijnych organizowanych poza terenem jednostek wojskowych, w kościołach garnizonowych lub niegarnizonowych, jeżeli nie koliduje to z ważnymi obowiązkami służbowymi. Troska o realizację powyższych norm został obarczony kapelan wojskowy. Ma on to czynić poprzez indywidualny kontakt z dowódcami jednostek wojskowych oraz żołnierzami. Kapelani wojskowi mają pełną swobodę kontaktowania się z żołnierzami na terenie jednostek wojskowych, w terminach uzgodnionych z dowódcami tych jednostek. Ustawa stanowiła, że do czasu powołania Ordynariatu Polowego WP duszpasterstwem wojskowym kieruje Generalny Dziekan WP, jako naczelny kapelan wojskowy w ramach Generalnego Dziekanatu (art. 27).

Gwałtowne przemiany społeczno-polityczne w Polsce w latach 1989–1990 stworzyły warunki sprzyjające przywróceniu Ordynariatu Polowego WP. Dnia 21 stycznia 1991 roku Jan Paweł II wydał dekret przywracający Ordynariat Polowy oraz bullę w sprawie nominacji ks. Sławoja Leszka Głódzia na Biskupa Polowego⁵³. Statut Ordynariatu Polowego, przyjęty przez Konferencję Episkopatu Polski, został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską i wszedł w życie dnia 28 lutego 1991 roku. Wzorowany jest on na statucie z 1926 roku oraz na Konstytucji apostolskiej

⁵¹ *Dz. U.* z 1989 nr 29, poz. 155.

⁵² Tamże, poz. 155.

⁵³ Teksty w: Ordynariat Polowy Wojska Polskiego, Warszawa 1998, s. 282–284.

„*Spirituali militum curae*” z dnia 21 kwietnia 1986 roku. Konstytucja apostolska stanowi integralną część kościelnego prawa powszechnego, statut zaś pozostaje elementem kościelnego prawa partykularnego⁵⁴.

Zgodnie z normami zawartymi w Statucie z 1991 roku Ordynariat Wojskowy (Polowy) jest okręgiem kościelnym zrównanym prawnie z diecezją, posiadającym własnego Biskupa Polowego. Należą do niego katolicy:

- a) żołnierze zawodowi, ich współmałżonkowie, dzieci, także pełnoletnie, o ile mieszkają w domu rodziców oraz dzieci i krewni zamieszkujący razem z nimi;
- b) żołnierze w czynnej służbie wojskowej (niezawodowi), w czasie pełnienia tej służby;
- c) pracownicy cywilni, zatrudnieni na stałe w jednostkach (instytucjach) wojskowych oraz w domach prywatnych osób pełniących zawodową służbę wojskową;
- d) uczniowie szkół wojskowych;
- e) zatrudnieni lub przebywający w szpitalach wojskowych, w domach starców i w podobnych instytucjach wojskowych;
- f) członkowie instytutów zakonnych i wierni świeccy zatrudnieni na stałe przez Ordynariusza Polowego lub za jego zgodą.

Biskupa Polowego mianuje w Polsce w sposób nieskrępowany Ojciec Święty. Kandydatów na ten urząd przedstawia Ojcu Świętemu Nuncjusz Apostolski po uprzedniej konsultacji z kompetentnymi władzami kościelnymi i rządowymi. Biskup Polowy cieszy się prawami biskupa diecezjalnego i wchodzi w skład Konferencji Episkopatu. Posiada własną władzę zwyczajną, forum wewnętrznego i zewnętrznego, ustawodawczą i sądowniczą, ale personalną, czyli odnoszącą się do określonej kategorii osób, wykonywaną zarazem kumulatywnie z biskupami miejscowymi. Podlegają mu duchowni diecezjalni i zakonnicy inkardynowani do Ordynariatu lub wykonujący dla tegoż jakiś stały obowiązek (por. kan. 498, § 1, n. 2). Pomocą Biskupowi Polowemu służą: Kuria Biskupia złożona z wikariusza generalnego i kanclerza oraz Rad: kapłańskiej, duszpasterskiej i do spraw ekonomicznych, a także z kolegium konsultorów. Gdy chodzi o sprawy sądowe wiernych Ordynariatu Polowego w Polsce, to kompetentnym trybunałem I instancji jest Trybunał Metropolitalny w Warszawie, zaś apelacyjnym — Trybunał Metropolitalny w Gnieźnie.

Problematyce opieki duszpasterskiej nad żołnierzami wyznania katolickiego poświęcony jest także artykuł 16 konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z dnia 28 lipca 1993 roku⁵⁵. Zawiera on niemal identyczną regulację prawną omawianego zagadnienia, jak ustawa z 17 maja 1989 roku o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej.

Uytuowanie Ordynariatu Polowego w resorcie obrony narodowej oraz współpraca organów wojskowych z Ordynariatem Polowym zawarte zostały przedmiotowo w Zarządzeniu nr 72/MON ministra obrony narodowej z dnia 6 kwietnia 1994 roku. Szczegółowe natomiast zasady współpracy dowódców wojskowych

⁵⁴ Tamże, s. 272–279, 285–289.

⁵⁵ *Dz. U.* z 1998, nr 51, poz. 318.

z katolickim duszpasterstwem wojskowym ustalono w Zarządzeniu szefa sztabu generalnego WP nr 32/ORG z dnia 1 czerwca 1994 roku⁵⁶.

Na mocy rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych i administracji z dnia 28 czerwca 1999 roku została nadana osobowość prawna Akcji Katolickiej Ordynariatu Polowego z siedzibą w Warszawie. Jest ona stowarzyszeniem publicznym katolików świeckich, którzy w sposób zorganizowany bezpośrednio współpracują z Biskupem Polowym i kapelanami wojskowymi w realizacji życia apostołskiego Kościoła (por. KK 33; DA 20; DM 15). Jako stowarzyszenie katolików świeckich, posiadające właściwy charyzmat, współpracuje z innymi stowarzyszeniami katolików świeckich i ruchami kościelnymi, podejmując też współpracę z zagranicznymi organizacjami Akcji Katolickich i katolickimi stowarzyszeniami wojskowymi (art. 4 i 7 Statutu)⁵⁷.

W Ordynariacie Polowym Wojska Polskiego funkcjonuje obecnie 70 parafii i 117 samodzielnych ośrodków duszpasterskich. Posługą kapelańską są objęte wszystkie uczelnie i szpitale wojskowe oraz żołnierze polscy uczestniczący w misjach pokojowych w Syrii, Libanie, Bośni i Kosowie. Dla poszczególnych okręgów wojskowych i rodzajów sił zbrojnych utworzono dekanaty, podobnie uczyniono w resorcie MSWiA dla Nadwiślańskich Jednostek Wojskowych i Straży Granicznej oraz BOR-u. Ponadto dla żołnierzy i ich rodzin przynależących do Kościoła Obrządku Grekokatolickiego erygowano w Ordynariacie Polowym dekanat tegoż obrządku. Aktualnie w katolickim duszpasterstwie wojskowym pracuje 187 księży kapelanów, z których 143, zatrudnionych jest na pełnym etacie wojskowym. Do pracy duszpasterskiej w wojsku przygotowuje się także 25 alumnów, którzy studiują w Wyższym Metropolitalnym Seminarium Duchownym w Warszawie⁵⁸.

Dekretem Biskupa polowego z dnia 12 marca 1996 roku została powołana do życia Caritas Ordynariatu Polowego WP, która realizuje cele i zadania określone w Statucie⁵⁹, a są nimi przede wszystkim pełnienie dzieł miłosierdzia oraz organizowanie pomocy charytatywnej dla potrzebujących. Dotychczasowa działalność Caritas to m.in.: 8 konwojów samochodowych z pomocą humanitarną dla ludności Bośni, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Turcji i Czeczenii, a także liczne transporty darów dla ofiar powodzi, jaka dotknęła w lipcu 1997 roku mieszkańców południowej i zachodniej Polski. W Diecezji Polowej utworzono także 74 oddziały Wojskowej Caritas.

Ordynariat Polowy wydaje dwutygodnik „Nasza Służba”, który jest adresowany do żołnierzy i rodzin wojskowych. Nakładem Polowego Wydawnictwa ukazały się m.in. Pismo Święte, modlitewnik żołnierski oraz żołnierski Katechizm Kościoła katolickiego. Z myślą o służbie w misjach pokojowych ONZ i NATO został wydany także polsko-angielski modlitewnik żołnierza. Wojskowa Caritas wydała 8 kaset i płyt kompaktowych z muzyką i pieśniami wojskowymi, patriotycznymi i religijnymi. Od 9 lat żołnierze otrzymują także swój kalendarzyk kieszonkowy i ścienny religijny kalendarz żołnierski⁶⁰.

⁵⁶ Teksty zarządzeń w: Ordynariat Polowy, jw., s. 312–320.

⁵⁷ T. P ł o s k i, Akcja Katolicka Ordynariatu Polowego, *Nasza Służba* 16:1999, s. 11.

⁵⁸ Na podstawie: Ordynariat Polowy Wojska Polskiego 1998 i danych Kurii Polowej.

⁵⁹ Zob. Statut Caritas Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego, Warszawa 1998, s. 4–13.

Poza Kościołem katolickim czternaście innych Kościołów i Związków wyznaniowych w ustawach regulujących ich status prawny otrzymało gwarancje sprawowania opieki duszpasterskiej nad żołnierzami. Należą do nich: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, Kościół Polsko-katolicki, Kościół Starokatolicki Mariawitów, Kościół Zielonoświątkowy, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Katolicki Mariawitów, Gminy Wyznaniowe Żydowskie, Wschodni Kościół Staroobrzędowy, Karański Związek Religijny, Muzułmański Związek Religijny⁶¹.

Dwa spośród wymienionych Kościołów i Związków wyznaniowych posiada zorganizowane struktury duszpasterstwa wojskowego. W Polskim Autokefalicznym Kościele Prawosławnym duszpasterstwo wojskowe prowadzi swoją działalność w ramach Prawosławnego Ordynariatu Wojskowego, którym kieruje Prawosławny Ordynariusz Wojskowy. Mianuje go minister obrony narodowej, po przedstawieniu kandydatury przez Święty Sobór Biskupów⁶². Natomiast w Kościele Ewangelicko-Augsburskim duszpasterstwem wojskowym kieruje Naczelny Kapelan Wojskowy, którego mianuje i odwołuje minister obrony narodowej po uzgodnieniu z Konsystorzem Kościoła⁶³. W przypadku pozostałych Kościołów i Związków wyznaniowych opiekę duszpasterską dla żołnierzy zapewniają duchowni wyznaczeni przez uprawnione organy danego Kościoła w porozumieniu z — ministrem obrony narodowej.

W trosce o dobro duchowe wszystkich żołnierzy Wojska Polskiego, Biskup Polowy gen. dyw. Sławoj Leszek Głódź wydał 24 grudnia 1994 roku dekret, na mocy którego wszystkie izby modlitwy i kaplice położone na terenie jednostek wojskowych zostały udostępnione duszpasterstwu wojskowemu Kościoła Prawosławnego i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego oraz innym istniejącym duszpasterstwom wojskowym. Sposób i czas wykorzystania izb modlitwy oraz kaplic wojskowych winien być uzgodniony między dowódcą jednostki wojskowej, księdzem kapelanem katolickim i duchownym sprawującym opiekę duszpasterską nad żołnierzami wyznań niekatolickich⁶⁴.

⁶⁰ Dane zaczerpnięte z Kurii Polowej oraz na podstawie dwutygodnika Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego „Nasza Służba”, który ukazuje się od 1991 roku.

⁶¹ Teksty regulacji prawnych można znaleźć w: Prawo wyznaniowe, oprac. W. U r u s z c z a k, Kraków 1997, s. 211–367.

⁶² Usytuowanie prawosławnego duszpasterstwa wojskowego w strukturze Sił Zbrojnych oraz sposób jego funkcjonowania regulują: Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (art. 21–24) — *Dz. U.* z 1991, nr 66, poz. 287 i Obwieszczenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 19 kwietnia 1993 r. w sprawie ogłoszenia Statutu Prawosławnego Ordynariatu Polowego Wojska Polskiego wraz z załącznikiem — Statut Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego.

⁶³ Por. art. 29–31 Ustawy z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej — *Dz. U.* z 1994, nr 73, poz. 323.

⁶⁴ Tekst dekretu w: Ordynariat Polowy Wojska Polskiego, jw., s. 305.

MILITÄRSEELSORGE IN POLEN ANGESICHTS DER BEZIEHUNGEN VOM STAAT ZUR KIRCHE

ZUSAMMENFASSUNG

Die Seelsorge beim polnischen Militär reicht bis ins Mittelalter. In organisierter Form erschien die Militärseelsorge in der Polnischen Armee gegen Ende des 17. Jahrhunderts. Die ständige Seelsorge wurde vom Parlament in Warschau 1690 mit der Bestellung von 36 Seelsorgern eingeführt.

In der II. Republik gestaltete sich die Seelsorge in der Polnischen Armee unter kriegerischen Bedingungen: Grenzen mussten gesichert, die Unabhängigkeit des jungen Staates musste gewährleistet werden. 1919 wurde das Armeebistum gegründet, und das Konkordat von 1925 legte das Statut der Armeeseelsorge fest.

Immer opferbereit füllten die Geistlichen während des II. Weltkrieges ein blutiges Kapitel aus, indem sie die polnischen Soldaten auf allen Frontabschnitten begleiteten.

In den Zeiten der Polnischen Volksrepublik sind der Generaldekan und die Geistlichen trotz begrenzter Möglichkeiten sporadisch zu den Soldaten gekommen und haben die Garnisonskirchen gehütet.

1991 wurde das Armeeordinariat wiederhergestellt und die Struktur der Armeeseelsorge neu aufgebaut. Gesetz vom 17. Mai 1989, Konkordat vom 28. Juli 1993 und Statut des Feldordinariats der Polnischen Armee regeln die Probleme der Seelsorge für Soldaten der katholischen Konfession. Ähnliche Regulierungen und Garantien wurden gegenüber 14 anderen Kirchen und Konfessionsverbänden geschaffen.

Übersetzung: Gerard Cygan